

Iwona Błaszczak *, Wojciech Kaczmarczyk **

* Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego [iwona_blaszczak@sggw.edu.pl]

ORCID:0000-0002-3015-683,

Narodowy Instytut Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego

[wkaczmarczyk@niw.gov.pl]

ORCID: 0000-0002-6146-7267

Działania wspólnotowe organizacji pozarządowych i ich znaczenie dla reintegracji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym

Abstrakt: Od wielu lat, organizacje pozarządowe w Polsce, przyczyniają się do reintegracji społecznej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, zarówno poprzez świadczenie usług, środowiskową aktywizację społeczną jak i różnego rodzaju działania indywidualne i wspólnotowe. Organizacje pozarządowe, jako rzecznik reprezentują interesy środowiska i szerzej mówiąc społeczeństwa obywatelskiego, a w szczególności określonych grup społecznych, które z różnych przyczyn mogą być marginalizowane. Proponują pożądane rozwiązania legislacyjne. Budują koalicje poparcia określonych rozwiązań. Doceniając rolę i znaczenie oddziaływania organizacji pozarządowych na osoby oraz całe grup zagrożonych wykluczeniem społecznym, należy podkreślić konieczność wbudowania w proponowany system readaptacji tych osób, elementów tożsamości osobowej, która pozwoli na uruchamianie procesów edukacji, pomocy i integracji oczekiwanych z pozycji samowychowania i samoświadomości.

Słowa kluczowe: reintegracja, społeczeństwo obywatelskie, rzecznictwo w sprawie osób zagrożonych wykluczeniem.

Wprowadzenie

Readaptacja społeczna, jako kulturotwórczy model wpisany w struktury demokratycznego porządku prawnego, może być budowana na gruncie zaufania i odpowiedzialności przez wszystkie strony zaangażowane w proces kontroli i zmiany społecznej. Organizacje społeczne w Polsce poprzez współpracę, koordynację określonych działań, wymianę i transcendencję pomiędzy uczestnikami systemu a wykonawcami zadania mogą doprowadzić do tego stanu rzeczy, jeżeli treścią oferty readaptacyjnej będzie uczenie się wzajemnie: szacunku, kooperacji, negocjacji, kompromisu, przyjaźni, społecznych umiejętności, aktywności prospołecznej, akceptowanych sposobów rozwiązywania sytuacji trudnych i konfliktowych oraz wrażliwości. Jest to warunek podstawowy, ponieważ w kategorii oczekiwanych zmian interpersonalnych u jednostki zagrożonej wykluczeniem społecznym w warunkach wtórnej resocjalizacji należy dążyć do przeorientowania u tych osób z celów materialnych na rzecz celów duchowych, pozwalających wyrobić mechanizm samokontroli i samoświadomości, ułatwiając jednostce tym samym zrzuć odpowiedzialności za przeszłość na rzecz dookreślenia nowych celów życia.

Perspektywa teoretyczna i praktyczna pedagogiki resocjalizacyjnej bazuje, na współdziałaniu wielu teorii reprezentujących różnorakie nurty i dyscypliny naukowe jak: socjologia, medycyna, kryminalistyka, filozofia, psychologia czy praca socjalna. Pedagogika resocjalizacyjna na podstawie zasymilowanych teorii buduje indywidualne koncepcje unaoczniające różnorakie konstelacje nieprzystosowania społecznego, patologii społecznych oraz innych postaci zaburzeń w zachowaniu i funkcjonowaniu człowieka będącego przedmiotem jej dociekliwości. Pedagogika resocjalizacyjna, jak podkreśla M. Michel posiada status samodzielnej dyscypliny pedagogicznej (Michel 2017, s. 96), choć należy zaznaczyć, że od początku swojego istnienia ma charakter i status nauki interdyscyplinarnej (Konopczyński 2014, s. 58). W niniejszym artykule przybliżony zostanie jeden z obszarów zainteresowań pedagogiki resocjalizacyjnej, dotyczący roli polskich organizacji pozarządowych w reintegracji społecznej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym.

Autorzy będą starali się podkreślić konieczność wbudowania w istniejący system readaptacji, elementów tożsamości osobowej, która pozwoli na uruchamianie procesów edukacji, pomocy i integracji oczekiwanych z pozycji samowychowania i samoświadomości poszczególnych jednostek czy grup zagrożonych wykluczeniem. W artykule przedstawiono również znaczenie organizacji pozarządowych, jako rzeczników reprezentujących interesy środowiska i społeczeństwa obywatelskiego, a w szczególności określonych grup społecznych, które z różnych przyczyn mogą być marginalizowane.

Warto zauważyć, że organizacje pozarządowe w Polsce, przyczyniają się w istotny sposób do reintegracji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym,

nie tylko poprzez świadczenie usług czy środowiskową aktywizację społeczną, ale w szczególności poprzez różnego rodzaju podejmowane działania indywidualne i wspólnotowe. Organizacje pozarządowe posiadają ogromny potencjał skupiając osoby, które z determinacją i poświęceniem, często nieodpłatnie poprzez znajomość środowiska lokalnego, nie tylko niosą pomoc jednostkom zagrożonym wykluczeniem społecznym, ale również przyczyniają się do rozpoznania pojawiających się nowych potrzeb społecznych i reintegracji społecznej. Do priorytetów najczęściej przypisywanych organizacjom pozarządowym, które przyczyniają się do reintegracji społecznej można zaliczyć:

- zaspokajanie potrzeb indywidualnych, wspólnotowych w małej grupie, w szczególnej atmosferze solidarności,
- tworzenie sektora realizacji zadań indywidualnych i wspólnotowych, mającego charakter subsydiarny (a nie przeciwstawny, alternatywny) w stosunku do państwa, pełniącego rolę uzupełniającą,
- stworzenie mechanizmów współudziału społecznego w podejmowaniu decyzji dotyczących różnych problemów (jak np. przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu).
- przyjęcie czynnej postawy obywatelskiej w zakresie praw tzw. ludzkich i lokalnych, a wymagających realizacji w poczuciu dobra wspólnego,
- propagowanie pluralizmu i różnorodności życia społecznego (Niewiadomska, 2005, s. 61).

Doceniając rolę i znaczenie oddziaływania organizacji pozarządowych na osoby oraz całe grup zagrożone wykluczeniem społecznym, należy zwrócić uwagę za znawca problematyki A. Bałandynowiczem, na konieczność wbudowania w proponowany system readaptacji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, elementów tożsamości osobowej, jako esencji i podstawy ontologicznej, która pozwoli na uruchamianie procesów edukacji, pomocy i integracji, oczekiwanych z pozycji samowychowania i samoświadomości takich osób (Bałandynowicz 2019, s. 493).

Uwzględniając te aspekty, zarówno u osób zagrożonych wykluczeniem jak i u społeczeństwa powinna powstać swoista dyspozycyjność przestrzegania reguły solidaryzmu, jako aksjomatu dla działań readaptacyjnych, uwzględniającej uczciwość, pomocowość i skuteczność. Według J. Lucana, te trzy elementy uwiarygodniają prawdziwość świadczonych przez organizacje pozarządowe usług opiekuńczo-wychowawczych, które realnie mogą ułatwić jednostce opanowanie lub zmniejszenie zasięgu i siły stresowych zdarzeń oraz doprowadzić do społecznej destygmatyzacji (Lucan 1986, s. 77).

Znawca problematyki K. Linowski analizując proces readaptacji, dostrzega konieczność akcentowania w nim pojęcia więzi społecznych, które u osób zagrożonych wykluczeniem społecznym powinny być podtrzymywane, rozwijane, czy też odbudowywane ze środowiskiem zewnętrznym. Dlatego, organizacje pozarządowe zwracają uwagę na związki i relacje osób wykluczonych z rodziną, osobami bliskimi, akcentując konieczność wykonywania przez nich pracy zawodowej, czy

uczestnictwa w przedsięwzięciach np. artystycznych, charytatywnych, (Linowski 2010, s. 135–136). Działania te sprzyjają, powrotowi osób wykluczonych do społeczeństwa.

W związku z powyższym w niniejszym artykule sformułowano następujące tezy:

1. Organizacje pozarządowe pełnią istotną rolę w rozwiązywaniu problemów społecznych oraz przyczyniają się do integrowania do pozytywnych grup społecznych osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Jednostka, zabiegająca o różnorodne interakcje społeczne, które umożliwiają jej organizacje społeczne, nabywa gotowość do stopniowego wyzwolenia stanu osobowej żarliwości, czynnej postawy życiowej, a jednocześnie kształtuje potrzeby związane z sensem swojego życia.
2. Sektor obywatelski realizując działania wspólnotowe powinien być podmiotem demokracji i równoważyć siłę władzy politycznej, ekonomicznej i medialnej, jako rzecznik reprezentujący interesy społeczeństwa obywatelskiego, a w szczególności określonych grup społecznych, które z różnych przyczyn są marginalizowane.
3. Nowe realia funkcjonowania organizacji pozarządowych spowodowane postępem cywilizacyjnym, rozwojem społeczno-ekonomicznym społeczeństwa, wymuszają na nich konieczność podejmowania działań indywidualnych i wspólnotowych przyczyniając się do reintegracji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym.
3. Organizacje pozarządowe uczestniczą w nowych obszarach polityki społecznej, dotychczas marginalizowanych i bagatelizowanych, a których realizacja jest niezbędna z perspektywy budowania nowoczesnego społeczeństwa obywatelskiego.

Funkcje społeczeństwa obywatelskiego a reintegracja osób zagrożonych wykluczeniem społecznym

Współcześnie terminem społeczeństwo obywatelskie określa się przestrzeń zwaną areną, poza rodziną, państwem i rynkiem, na której obywatele współdziałają dla osiągnięcia wspólnego dobra (Anheier 2004, s.22). Przestrzeń aktywności społeczeństwa obywatelskiego nazwano areną, albowiem właściwymi formami wyrazu dla społeczeństwa obywatelskiego są: debata, dyskusja i wspólne działanie. P. Gliński zwraca uwagę, że u podstaw społeczeństwa obywatelskiego leży „podmiotowość obywatelska oparta na wolności i godności osoby, oraz przynależność do wspólnoty i jej współtworzenie” (1999, s. 118).

Spółeczeństwo obywatelskie cechuje się w dużym stopniu podzielaną, zbiorową świadomością całego społeczeństwa – poznawczą i normatywną, którą wyznacza zainteresowanie wspólnym dobrem (Shils 1994, s. 10–13). Ważną cechą

społeczeństwa uczestniczącego, w opozycji do wycofanego, zakładającego szerokie uczestnictwo ludzi w wielu typach aktywności: ekonomicznej, politycznej i społecznej, wymienia A. Siciński (2002, s. 127–129).

Istotnym komponentem społeczeństwa obywatelskiego jest „obywatelskość”. Według P. Glińskiego „jednym z najlepszych wskaźników szeroko określonego pojęcia obywatelskości jest grupowa aktywność obywatelska (przejawia się przede wszystkim w działalności organizacji pozarządowych, a także – choć w mniejszym stopniu – w działaniach samorządów i wspólnot lokalnych o charakterze obywatelskim i w aktywności, nielicznych raczej w Polsce, nieformalnych grup obywatelskich i ruchów społecznych)” (Gliński 2005, s. 226). Na uwagę zasługuje podstawa aksjologiczna aktywności obywatelskiej. Nie może zabraknąć w niej urzeczywistniania braterstwa, solidarności, równości praw, zaufania, dobra wspólnego, kooperacji, przestrzegania wspólnie ustalonych reguł i zasad, poszanowania godności, odpowiedzialności, mądrości i podmiotowego traktowania drugiego człowieka, grupy i wspólnoty (Wnuk-Lipiński 2007, s. 9).

Jak podkreśla J. Mariański, „społeczeństwo obywatelskie zakłada aktywny udział obywateli w życiu publicznym bezpośrednio lub za pośrednictwem instytucji powołanych przez nich do istnienia” (2008, s. 144). H. Skorowski z kolei podkreśla wartość wspólnoty lokalnej jako szansy uobywatelnienia jednostki ludzkiej (2016, s. 16–28).

Jak wskazuje E. Mokrzycki, odnośnie społeczeństwa polskiego, w Polsce, zasadnicza gra toczy się między silnymi grupami nacisku i władzą (2001, s. 144–148). Słabe społeczeństwo obywatelskie zostaje pozostawione na uboczu tej gry samo sobie. Aktywność społeczna w Polsce „ma miejsce w pewnych, częściowo izolowanych, obszarach życia społecznego i dotyczy względnie „wyłącznych” środowisk społecznych. Jest to więc aktywność charakterystyczna dla specyficznych „nisz” czy „enklaw” społecznych”. Analiza stylów działań organizacji pozarządowych w Polsce wskazuje z kolei, że w niektórych organizacjach bardziej niż w innych obserwujemy bliższy związek z realizacją wartości obywatelskich (Gliński 2006, s. 159).

W myśl teorii zasobowych można objaśniać wykorzystywanie przez organizacje pozarządowe strategii marketingowych do zapewnienia sobie efektywnych źródeł przychodów. Zjawisko marketyzacji (Eikenberry i Kluver 2004, s. 132–140) można wyjaśnić presją państwa i wymaganiami sponsorów, które określają zdolność docierania do źródeł finansowania. Konkurencja zastępuje duch dobroczynności, który wyraża się we współdziałaniu na rzecz określonego dobra. Skutków marketyzacji należy upatrywać w odchodzeniu organizacji pozarządowych od tradycyjnie pojmowanych celów i misji szczególnie, jeśli nie przynoszą dochodu. Pragmatyczno-biznesowa profesjonalizacja ułatwia docieranie do źródeł finansowania, stanowi więc atrakcyjną alternatywę dla tradycyjnego formułowania misji i celów działania. Profesjonalizacja w takim kształcie oznacza także budowanie sieci zależności, w których pojawiają się ci, którzy mogą ułatwić np. dostęp do in-

tratnych kontraktów publicznych. Pragmatyczno – biznesowa marketyzacja w taki sposób stanowi istotny czynnik ograniczający przestrzeń wolności społeczeństwa obywatelskiego.

Organizacje pozarządowe wyrażając interesy społeczeństwa obywatelskiego oraz kształtując system wartości realizują cztery istotne funkcje w dojrzałym społeczeństwie demokratycznym: monitorującą, rzecznika, innowacyjną i dostarczyciela usług (Salamon i in. 2003, s. 20–25). Można wskazać na dziewięć funkcji sektora obywatelskiego w demokracji (Gliński 2012, s. 15): artykulację i rzecznictwo interesów oraz obrona wartości różnych grup społecznych, kontrola władzy, uczestnictwo w procesach przygotowywania, konsultowania i realizacji decyzji politycznych (partycypacja publiczna), formułowanie alternatywnego celu rozwojowego, samodzielne zagospodarowywanie rozmaitych sfer życia społecznego, sygnalizowanie niebezpieczeństw i konfliktów społecznych, wytwarzanie ogólnych norm i zaufania (funkcja kapitału społecznego), edukację obywatelską i funkcję kulturotwórczą. Sektor obywatelski realizując jak najpełniej swoje funkcje i będąc odpowiednio silny może być podmiotem demokracji i równoważyć siłę władzy politycznej, ekonomicznej i medialnej. We właściwym wypełnianiu swoich funkcji społeczeństwo obywatelskie najlepiej stwarza i wypełnia przestrzeń wolności.

Jako rzecznik (advokat) organizacje pozarządowe reprezentują interesy środowiska i szerzej mówiąc społeczeństwa obywatelskiego, a w szczególności określonych grup społecznych, które z różnych przyczyn mogą być marginalizowane (Salamon i in. 2003, s. 20; Gliński 2012, s. 15–16). Proponują pożądane rozwiązania legislacyjne. Budują koalicje poparcia określonych rozwiązań. Działają na styku systemu wartości i interesów. Rzecznictwo to występowanie w imieniu kogoś lub czegoś. Można być swoim własnym rzecznikiem i rzecznikiem grupy, której się jest członkiem. Można też wypowiadać się w imieniu innych osób i grup marginalizowanych lub z innych powodów słabszych (np. niepełnosprawnych, niepełnoletnich). Można być rzecznikiem pewnej sprawy lub występować w imię wartości. Rzecznictwo to różne formy wywierania wpływu przez społeczeństwo na procesy decyzyjne. Rzecznictwem jest działanie skierowane na wprowadzenie zmiany polityki, stanowiska, programu dowolnej instytucji działającej na dowolnym szczeblu: lokalnym, regionalnym, krajowym lub międzynarodowym.

O ile rzecznictwo służy działaniu na rzecz dobra publicznego, w interesie publicznym i na rzecz szerokich grup obywateli lobbying jest sposobem działania na rzecz realizacji partykularnych dążeń wąskich grup interesu lub konkretnych podmiotów, współcześnie coraz częściej sprofesjonalizowanym i wykonywanym na zlecenie osób trzecich. Jednak wiele organizacji pozarządowych staje się grupami interesu, gdy zaczynają artykułować i przekazywać żądania grupy, która je powołała do życia.

Wykonując funkcje monitorowania organizacje pozarządowe „patrzą na ręce” władzy publicznej na wszystkich jej szczeblach (Gliński 2012, s. 15–16). Ostrzegają zawczasu przed zaniechaniem działań w jakimś obszarze, ale także prze-

strzegają, gdy naruszany jest system wartości. Działalność strażnicza oznacza obywatelską kontrolę nad szeroko rozumianymi instytucjami władzy.

Uczestnictwo w procesach przygotowywania, konsultowania i realizacji decyzji politycznych opiera się na poszanowaniu suwerenności stron, partnerstwie, efektywności, uczciwej konkurencji i jawności. Uchwalona w 2003 roku ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie tworzy instytucjonalną bazę do funkcjonowania ciał dialogu obywatelskiego, jakimi są rady działalności pożytku publicznego: krajowa, wojewódzkie i lokalne. Ponadto w 2019 roku do ustawy wprowadzono nową instytucję, jaką jest Rada Dialogu z Młodym Pokoleniem. Ważnym elementem uczestnictwa są programy współpracy organizacji pozarządowych. Organ stanowiący jednostki samorządu terytorialnego uchwała, po konsultacjach roczny program współpracy z organizacjami pozarządowymi. Może także uchwalić wieloletni program współpracy z organizacjami. Obowiązek uchwalenia programu współpracy dotyczy także organów administracji rządowej. Ustawa o samorządzie gminnym od niemal dwudziestu lat zawiera przepisy umożliwiające tworzenie młodzieżowych rad gmin oraz gminnych rad seniorów.

Według GUS (2020, s. 20) 2018 r. największa część organizacji obywatelskich (92,8%) realizuje funkcje usługowe. Jako główną dziedzinę swojej działalności wskazała sport, turystykę, rekreację, hobby (30,6%), z czego 68,5% stanowiły stowarzyszenia sportowe. Ponadto stosunkowo często jako główny obszar prowadzonej działalności wskazywano kulturę i sztukę (12,6%), a także takie dziedziny jak, edukacja i wychowanie, badania naukowe (9,8%) oraz pomoc społeczna i humanitarna (7,3%). Najczęściej oferowano usługi nieodpłatnie (86,7%), jednak część podmiotów świadczyła również usługi, za które pobierało opłaty nie większe niż poniesione koszty (24,6%). Tylko 1,8% organizacji wskazała jako główną dziedzinę swojej działalności prawo i jego ochronę oraz prawa człowieka, a jeszcze mniej bo 1,4% – wsparcie trzeciego sektora wypełniając w pierwszej kolejności inne, nieusługowe funkcje w społeczeństwie obywatelskim

Organizacje pozarządowe działające w obszarze reintegracji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym wypełniają szereg funkcji w społeczeństwie obywatelskim od najczęściej spotykanej funkcji usługowej aż po rzecznika interesów osób zagrożonych wykluczeniem społecznym.

Rzecznictwo w interesie osób zagrożonych wykluczeniem

W debacie publicznej podkreśla się niekiedy znaczenie mobilizacji społecznej w interesie dobrego rządzenia (Polskie społeczeństwo obywatelskie 2014, s. 69). W szczególności w sieciowych modelach zarządzania publicznego partnerzy społeczni odgrywają istotną rolę w kształtowaniu polityk publicznych (Fazekas i Burns 2012, s. 25). Te zadania wypełniają w największym stopniu organizacje obywatelskie aktywne w obszarze rzecznictwa. Celem działalności rzeczniczej jest

zmiana prawa. Duża część działań rzeczniczych ma prowadzić do systemowych rozwiązań, bo ich efekt jest bardziej trwały. Rzecznictwo najpełniej wyraża się w dialogu obywatelskim, rozumianym, jako „rozwiązanie instytucjonalne polegające na uspołecznieniu procesów podejmowania decyzji” (Gliński 2010, s. 121).

Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski¹ przyjęta w 2004 roku wskazuje na szereg grup społecznych narażonych na wykluczenie, w tym m.in.: osoby żyjące w niekorzystnych warunkach ekonomicznych (ubóstwo materialne), posiadają cechy utrudniające im korzystanie z powszechnych zasobów społecznych ze względu na zaistnienie: niesprawności, uzależnienia, długotrwałej choroby albo innych cech indywidualnych, doświadczają przejawów dyskryminacji, zarówno wskutek niedorozwoju właściwego ustawodawstwa, jak i kulturowych uprzedzeń oraz stereotypów, nie zostały wyposażone we właściwy kapitał życiowy, który umożliwiałby im normalną pozycję społeczną oraz nie posiadają dostępu do odpowiednich instytucji, które pozwalają na uzyskanie właściwego kapitału życiowego, jego rozwój i pomnażanie. W kontekście wskazanych wyżej grup społecznych, zatem należy poszukiwać działań rzeczniczych organizacji pozarządowych.

Jako przejawy działalności rzeczniczej przyjęto w ramach niniejszego artykułu zaangażowanie środowisk organizacji pozarządowych reprezentujących wskazane wyżej grupy społeczne w prace ciała dialogu obywatelskiego. Z uwagi na ich wielkie zróżnicowanie i rozproszenie² skupiono się na instytucjach dialogu na poziomie krajowym.

Istniejąca od 2003 roku Rada Działalności Pożytku Publicznego³, uznawana jest za najważniejszy organ dialogu obywatelskiego w Polsce (Gliński, Kaczmarczyk 2020, s. 365). Rada jest miejscem dialogu stron pozarządowej, rządowej i samorządowej. Strona pozarządowa Rady licząca w 2015 roku (IV kadencja) 11 osób została poszerzona do 22 przedstawicieli organizacji obywatelskich w 2016 roku (V kadencja) i 25 w nowej VI kadencji Rady, która zaczęła się w 2018 roku. Wśród 25 członków pozarządowych Rady czterech⁴ reprezentuje organizacje socjal-

.....

¹ Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski, <https://www.ipiss.com.pl/aktualnosci/narodowa-strategia-integracji-spolecznej> [dostęp: 20.02.2021].

² Tylko ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz.U. z 2020 r. poz. 1057) określa ramy prawne krajowej, wojewódzkich i lokalnych rad działalności pożytku publicznego. Z uwagi na dynamikę rozproszenie zjawiska nie ma wiarygodnych danych o funkcjonowaniu wszystkich tego typu instytucji dialogu obywatelskiego.

³ Pierwotnie jako organ doradczy ministra ds. zabezpieczenia społecznego, od 2017 r. jako organ opiniodawczo-doradczy Przewodniczącego Komitetu ds. Pożytku Publicznego.

⁴ Towarzystwo Pomocy im Św. Brata Alberta organizuje m.in. schroniska dla osób dotkniętych kryzysem bezdomności; Stowarzyszenie Trzeźwości – Centrum Integracji Społecznej z Odolanowa realizuje reintegrację zawodową i społeczną poprzez prowadzenie dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym programów edukacyjnych, obejmujących, m.in. nabywanie umiejętności zawodowych, przekwalifikowanie lub podwyższanie kwalifikacji zawodowych oraz nabywanie innych umiejętności niezbędnych do codziennego życia; Caritas Diecezji Kieleckiej prowadzi 62 całoroczne placówki opiekuńcze, w tym dla osób z niepełnosprawnościami, bezdomnych, centrum interwencji kryzysowej, domy pomocy spo-

ne reprezentujące interesy grup narażonych na wykluczenie, a kolejnych dziesięciu ogólnopolskie i regionalne związki, federacje i konfederacje organizacji pozarządowych⁵, w których agendzie rzecznicstwo interesów osób i grup narażonych na wykluczenie stanowi istotny element działalności. To znacząca reprezentacja środowiska, zwłaszcza w porównaniu do pierwszych czterech kadencji Rady, w której wynosiła od trzech do czterech przedstawicieli.

Głównym zdaniem Rady jest opiniowanie legislacji dotyczącej działalności pożytku publicznego i szerzej spraw społecznych, a także programów wspierania rozwoju organizacji obywatelskich. Formuła pracy Rady została poszerzona. Opiniuje projekty legislacji przedłożone jej przez Przewodniczącego, innych ministrów, ale przygotowuje opinie także z własnej inicjatywy. Poszerzony został zakres merytorycznej pracy zespołów problemowych. Jest to efekt dużej aktywności pozarządowych członków Rady. W obecnej kadencji na 157 podjętych⁶ uchwał aż 43 dotyczyły bezpośrednio spraw związanych z sytuacją osób i grup narażonych na wykluczenie oraz organizacji pozarządowych reprezentujących ich interesy.

Do najważniejszych spraw, którymi zajmowała się Rada w VI kadencji należy obecność tematyki grup narażonych na wykluczenie w polityce spójności UE. W osiemnastu wystąpieniach Rada zwracała uwagę na konieczność uwzględnienia tematyki organizacji pozarządowych reprezentujących interesy osób i grup narażonych na wykluczenie w umowie partnerstwa, zasadach realizacji polityki spójności oraz programach operacyjnych wdrażających umowę partnerstwa. Rada m.in. podkreślała⁷, że proces określania celów funduszy europejskich oraz warunków ich wykorzystania stanowi ważne zadanie podejmowane przez środowisko organizacji pozarządowych działających w sferze pożytku publicznego. Od wielu lat jednym z istotnych elementów wsparcia polityki rozwoju ekonomii społecznej stanowią środki z budżetu UE. Apelowała⁸ o zwiększenie środków przeznaczonych na wzmocnienie potencjału organizacji społeczeństwa obywatelskiego, biorących udział w programowaniu, wdrażaniu oraz ewaluacji programów operacyjnych na lata 2021–2027. Apel kontynuowany był także w innych wystąpieniach w związku z propozycjami odstąpienia w ramach polityki spójności w latach 2021–2027 od realizacji celu tematycznego obejmującego wspieranie rozwoju instytucjonalnego

.....
tecznej; Fundacja Instytut Rozwoju Regionalnego, której misją jest zapewnienie równych szans osobom z niepełnosprawnością w Polsce, aby ich życie było samodzielne i niezależne od zewnętrznej pomocy.

⁵ Do federacji reprezentowanych w Radzie VI kadencji zajmujących się w głównej mierze rzecznictwem grup narażonych na wykluczenie należą: Wspólnota Robocza Związków Organizacji Socjalnych, Ogólnopolski Związek Rewizyjny Spółdzielni Socjalnych, Federacja Polskich Banków Żywności oraz Wielkopolska Rada Koordynacyjna Związków Organizacji Pozarządowych.

⁶ Od początku kadencji (październik 2018 r.) do 19 lutego 2021 r.

⁷ Uchwała nr 15 z dnia 12 marca 2019 r. w sprawie poparcia stanowiska negocyjacyjnego rządu RP dotyczącego roli ekonomii społecznej w projekcie Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie Europejskiego Funduszu Społecznego Plus (EFS+).

⁸ Uchwała nr 30 z dnia 2 lipca 2019 r. w sprawie wzmocnienia potencjału partnerów społecznych ze środków pomocy technicznej w ramach programów operacyjnych na lata 2021-2027.

partnerów społecznych. Rada postulowała⁹ włączenie organizacji pozarządowych w prace związane z programowaniem programów operacyjnych na szczeblu krajowym oraz regionalnym. W efekcie zaangażowania Rady wspieranego przez Przewodniczącego Komitetu ds. Pożytku Publicznego wskazano w projekcie Umowy Partnerstwa¹⁰ skierowanej 19 stycznia 2021 r. do konsultacji społecznych m.in. na potrzebę wsparcia idei uczenia się przez całe życie, w tym wśród osób starszych, osób o niskich kwalifikacjach oraz osób z niepełnosprawnościami. W projekcie ujęto również wsparcie lokalnych inicjatyw na rzecz kształcenia osób dorosłych, np. poprzez tworzenie lokalnych punktów wsparcia kształcenia osób dorosłych, w tym służących aktywizacji osób starszych, osób o niskich kwalifikacjach, osób z niepełnosprawnościami. Wskazano, iż powierzanie realizacji usług społecznych organizacjom pozarządowym i innym podmiotom ekonomii społecznej stanowić będzie szansę na rozwój ekonomii społecznej i solidarnej. Ujęto działania na rzecz wzmacniania potencjału organizacji pozarządowych oraz podmiotów z nimi zrównanych realizujących zadania publiczne w obszarach sfery pożytku publicznego w szczególności dotyczących włączenia i integracji społecznej. Ujęto działania na rzecz wzmacniania potencjału organizacji pozarządowych oraz podmiotów z nimi zrównanych realizujących zadania publiczne w obszarach sfery pożytku publicznego w szczególności dotyczących włączenia i integracji społecznej.

W 2019 r. Prezydent RP wystąpił z inicjatywą powołania w drodze ustawy¹¹ centrów usług społecznych, które mogą realizować usługi społeczne będące zadaniami własnymi gminy oraz zadaniami z zakresu administracji rządowej zleconymi gminie. Centra mają stawać się zintegrowaną formą udzielania pomocy w zakresie m.in. pomocy społecznej, przeciwdziałaniu bezrobociu, wspierania osób niepełnosprawnych, reintegracji zawodowej i społecznej, a także polityki prorodzinnej i wspierania pieczy zastępczej. Zdaniem Rady¹² projekt ustawy stanowi istotny krok w reformowaniu pomocy społecznej, co może przyczynić się do jej stopniowej zmiany na rzecz nowoczesnego modelu łączącego kwestie zabezpieczeniowe, usług społecznych i elementy aktywnej integracji. Jednocześnie Rada postulowała w szerszym zakresie uwzględnienie roli organizacji pozarządowych w procesie planowania usług społecznych realizowania przez centra, a także nadzorowania działalności centrów, monitorowania realizacji programów społecznych przez centra oraz ewaluacji działalności centrów.

.....

⁹ Uchwała nr 127 z dnia 21 września 2020 r. w sprawie realizacji zasady partnerstwa oraz zmniejszenia obciążeń związanych z realizacją projektów finansowanych ze środków UE przez organizacje pozarządowe

¹⁰ <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-na-lata-2021-2027/konsultacje-up/o-konsultacjach/> [dostęp: 20.02.2021].

¹¹ Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o realizowaniu usług społecznych przez centra usług społecznych (Dz. U. poz. 1818).

¹² Uchwała nr 14 Rady z dnia 12 marca 2019 r. w sprawie projektu ustawy o realizowaniu usług społecznych przez centra usług społecznych.

Doniosłe znaczenie miała inicjatywa¹³ Rady podjęta we wrześniu 2019 roku dotycząca osób bezdomnych, które pozostawały poza systemem instytucjonalnej opieki państwa i organizacje obywatelskie świadcząc pomoc nie mogły otrzymać finansowania ze środków publicznych na ten cel. Gminy ostatniego miejsca zameldowania takich osób na pobyt stały nie chcą refundować kosztów ich pobytu w schroniskach świadczących usługi opiekuńcze w przypadku relokacji bezdomnych, co jest zjawiskiem dość częstym, postulując odesłanie podopiecznego z powrotem. Co oczywiście nie jest możliwe. Bezdomni poszukują nagminnie lepszych warunków do życia w większych miastach, z kolei przepis ograniczający do czterech miesięcy możliwy czas przebywania w schronisku dla osób bezdomnych z usługami opiekuńczymi osobom, które posiadają decyzję o skierowaniu do domu pomocy społecznej, nie pozwala na rozwiązanie istotnych problemów podopiecznego. Organizacje prowadzące schroniska stają przed alternatywą wyrzucenia osoby bezdomnej na bruk albo łamania przepisów¹⁴. Inicjatywa Rady stała się także przedmiotem dyskusji z udziałem jej przedstawicieli na posiedzeniu Komitetu ds. Pożytku Publicznego. Ustalono, że Ministerstwo Rodziny, Pracy i Pomocy Społecznej będzie prowadzić stały monitoring funkcjonowania przepisów z udziałem reprezentantów organizacji pozarządowych.

Efekty działań rzecznich Rady Działalności Pożytku Publicznego w obszarze wykluczenia społecznego są zróżnicowane. Wystąpienia dotyczące sytuacji osób i grup narażonych na wykluczenie bądź wykluczonych w dużej mierze nie odniosły skutku. Ważny był jednak głos organizacji, zwrócenie uwagi i podjęcie dialogu. W większym stopniu skuteczność odniosły wystąpienia dotyczące rozwoju instytucjonalnego organizacji pozarządowych, w tym organizacji rzecznich. W szczególności w roku pandemii inicjatywy Rady¹⁵ dotyczące wprowadzenia elastycznych zasad realizacji zadań publicznych, w tym także zadań związanych z obszarem wykluczenia społecznego oraz wsparcia organizacji w kolejnych tarzach antykrzysowych zostały uwzględnione w procesie legislacyjnym.

.....

¹³ Uchwała nr 48 Rady z dnia 10 września 2019 r. w sprawie ustalania właściwości miejscowej gminy dla osób dotkniętych kryzysem bezdomności oraz zlikwidowania ograniczenia czasowego dla przyznawania tymczasowego schronienia w schronisku dla osób bezdomnych z usługami opiekuńczymi osobom bezdomnym, które posiadają decyzję o skierowaniu do domu pomocy społecznej.

¹⁴ O prawa osób bezdomnych i organizacji świadczących im pomoc często upomina się S. Małgorzata Chmielewska, założycielka Fundacji Domy Wspólnoty Chleb Życia, <https://magazynterazpolska.pl/pl/a/staje-przedemna-czlowiek-i-trzeba-mu-pomoc> [dostęp: 2002.2021].

¹⁵ Dla przykładu postulat uchwały Rady nr 92 z 24 marca 2020 r. w sprawie miejsca organizacji pozarządowych w pakiecie legislacyjnym pn. „Tarcza antykrzysowa” oraz uchwały nr 104 z dnia 9 czerwca 2020 r. w sprawie zmian legislacyjnych dotyczących realizacji zadań publicznych w związku z epidemią COVID-19, w szczególności rozstrzygnięcia konkursu ofert oraz realizacji umów zostały uwzględnione w kolejnych nowelizacjach ustawy z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (por. art. 15zzzzzb, 15g ustawy).

Środowisko polskich organizacji rzecznictwa interesów osób i grup narażonych na wykluczenie jest reprezentowane w grupie III – „Różnorodność Euro-py” w Europejskim Komitecie Ekonomiczno-Społecznym przez dwoje¹⁶ z siedmiu członków polskiej delegacji.

W strukturach Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej funkcjonują instytucje dialogu obywatelskiego właściwe w obszarze wykluczenia, w tym m.in. najstarsza Rada Pomocy Społecznej działająca od roku 1991 przy ministrze właściwym do spraw zabezpieczenia społecznego, na podstawie przepisów ustawy o pomocy społecznej. Rada opiniuje projekty aktów prawnych oraz inicjuje zmiany przepisów prawa w zakresie pomocy społecznej, a także przygotowuje ekspertyzy dotyczące wybranych obszarów pomocy społecznej.

Warto zauważyć, że rzecznictwo zostało uwzględnione, jako jedna z wielu form działalności na rzecz organizacji pozarządowych w katalogu zadań ze sfery pożytku publicznego. Niejako w konsekwencji działalność ta, jako forma aktywności organizacji pozarządowych nie jest wyodrębniona w statystyce publicznej ani choćby w badaniach KLON/JAWOR.

O partnerstwie na rzecz dostępności jako formie rzecznictwa pisze M. Jaro-sińska-Jedynak (2020, s. 382–383). Współpraca z szerokim gronem interesariuszy w obszarze wyrównywania szans osób z niepełnosprawnościami jest kontynuowana w formie Partnerstwa na rzecz dostępności, które zrzesza 171 podmiotów z różnych środowisk, w tym 46 organizacji rzecznictwa działających w obszarze niepełnosprawności. W ramach partnerstwa funkcjonuje Rada Dostępności, której zadaniem jest m.in. opiniowanie i doradztwo w procesie tworzenia aktów prawnych, przegląd obowiązujących przepisów prawa i rekomendowanie zmian wynikających z potrzeb w zakresie dostępności oraz wyrażanie opinii i zajmowanie stanowisk odnoszących się do potrzeb osób z niepełnosprawnościami oraz działań na rzecz poprawy świadomości społecznej dotyczących dostępności.

Według GUS (2020, s.) w 2018 r. 40,4% organizacji pozarządowych wymienia trudności w pozyskiwaniu środków finansowych jako najważniejszą barierę w działalności i wskaźnik ten nie wykazuje znaczących odchyłeń w zależności od typu podmiotu i formy prawnej. Działalność rzecznictwa napotyka na stosunkowo najpoważniejsze trudności finansowania, ponieważ wymyka się obszarom, w ramach których zlecane są zadania publiczne (najważniejsze źródło finansowania organizacji) i jest mniej atrakcyjne od działalności charytatywnej dla prywatnych i korporacyjnych darczyńców i sponsorów. Brak dostępności do źródeł finansowania ogranicza możliwości pozyskiwania kosztownych analiz, zatrudnienia i doskonalenia personelu, dostępu do zasobów wiedzy i technicznych. Utrudnia także prowadzenie debaty i ogranicza uczestnictwo w europejskim modelu dialogu obywatelskiego. Skutkiem niedoinwestowania organizacji rzecznictwa jest rozprosze-
.....

¹⁶ Polscy członkowie EKES reprezentują: Wspólnotę Roboczą Związków Organizacji Społecznych oraz Wielkopolską Radę Koordynacyjną Związków Organizacji Pozarządowych.

nie i niska dostępność bazy wiedzy obejmujące ekspertyzy, stanowiska i publikacje naukowe. To zapewne najistotniejsze powody niskiej skuteczności działań rzeczniczych.

Konkluzje

Z zaprezentowanego przeglądu problematyki dotyczącej działań organizacji pozarządowych w Polsce i ich znaczenia dla reintegracji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym wynika, że organizacje te podejmują liczne inicjatywy świadczące pomoc osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym i odgrywają istotną rolę w przywracaniu społeczeństwu jego obywateli. Należy podkreślić, że nierzadko są to stowarzyszenia i fundacje, które wspomagają państwo w jego opiekuńczej roli. Warto również zauważyć, że społeczne przedsięwzięcia cechują się większą skutecznością niż te, które organizowane są przez instytucje państwowe, a ich znaczenie dla osiągania dobrostanu społecznego i wzmacniania poczucia sprawczości i bezpieczeństwa obywateli jest znaczące. Wspomniana w niniejszym artykule Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski przyjęta w 2004 roku wskazuje na szereg grup społecznych narażonych na wykluczenie społeczne w tym m.in.: osoby żyjące w niekorzystnych warunkach ekonomicznych. W kontekście wskazanych wyżej grup społecznych, należy poszukiwać działań rzeczniczych podejmowanych przez organizacje pozarządowe na rzecz osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Jako przejawy takiej działalności rzeczniczej organizacji pozarządowych przyjęto w ramach niniejszego artykułu zaangażowanie środowisk organizacji społecznych reprezentujących wskazane wyżej grupy w prace ciał dialogu obywatelskiego. Z uwagi na ich wielkie zróżnicowanie i rozproszenie skupiono się na instytucjach dialogu wyłącznie na poziomie krajowym.

Reasumując, stanowczo należy opowiedzieć się za koniecznością szerszego wbudowania w polski system readaptacji społecznej działalności wspólnotowej realizowanej przez organizacje pozarządowe. Ponieważ są to struktury w zdecydowanie mniejszym stopniu sformalizowane w porównaniu z instytucjami państwowymi. Są mniej zbiurokratyzowane, co nie tylko zwiększa ich dynamikę oraz działania, ale umożliwia głębsze angażowanie się w niesienie szeroko rozumianej pomocy. Realizacja procesu readaptacji społecznej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym jest najskuteczniejsza w sytuacji wsparcia i pomocy udzielonej przez odpowiednie podmioty oraz gdy jednostka wyraża chęć uczestnictwa w powyższych działaniach. W procesie readaptacji społecznej należy uwzględnić także czynniki osobowościowe osób zagrożonych wykluczeniem społecznym jak: sprawność intelektualną, odporność na stres, zdolność do empatii i współdziałania, które wpłyną na powodzenie powyższego procesu (Pindel 2009, s. 108). Przygotowanie takich osób do odpowiedzialnego i wartościowego życia w społeczeństwie oraz przeciwdziałanie poczuciu wykluczenia i odrzucenia ze wspólnoty, wspomaga po-

wrót tych osób do życia społecznego, zawodowego i rodzinnego. Działania merytoryczne stron udzielających pomocy, umiejętność zrozumienia problemów osób zagrożonych wykluczeniem, chęć poszukiwania skutecznych rozwiązań, w tym podejmowanie działań rzeczniczych takich organów jak np. Rada Działalności Pożytku Publicznego w obszarze wykluczenia społecznego, powinny stanowić podstawę skutecznego procesu readaptacji. Dlatego tak istotne jest właściwe współdziałanie pomiędzy instytucjami wchodzącymi w skład szeroko pojętego systemu wsparcia z organizacjami pozarządowymi posiadającymi w swoich celach statutowych działania na rzecz readaptacji społecznej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Organizacje pozarządowe, jako rzecznik powinny reprezentować interesy środowiska i szerzej mówiąc społeczeństwa obywatelskiego, a w szczególności określonych grup społecznych, które z różnych przyczyn mogą być marginalizowane. Proponować pożądane rozwiązania legislacyjne oraz wspierać koalicje poparcia określonych rozwiązań.

Doceniając rolę i znaczenie oddziaływania organizacji pozarządowych na osoby oraz całe grup zagrożonych wykluczeniem społecznym, należy podkreślić konieczność wbudowania w proponowany system readaptacji tych osób, elementów tożsamości osobowej, jako esencji i podstawy ontologicznej, która pozwoli na uruchamianie procesów edukacji, pomocy i integracji oczekiwanych z pozycji samowychowania i samoświadomości tych jednostek.

Abstract: Community actions of non-government organizations and their importance for the reintegration of the individuals at risk of social exclusion

Since many years, Polish non-government organizations have contributed to the social reintegration of individuals at risk of social exclusion, both due to the provision of services, environmental social activation and various individual and community-based activities. Non-government organizations represent, as an advocate, interests of the environment and, broadly speaking, interests of the civil society, especially in such specified social groups, which are under threat of being marginalized due to several reasons. They propose desirable legal solutions. They build a coalition of support for specific solutions. While appreciating the role and meaning of the impact of non-government organizations both on individuals and on whole groups being at risk of social exclusion, it is worth underlining the necessity of the implementation, in the proposed system of this peoples' readaptation, elements of personal identity which would enable to actuate educational processes, help and integration, which are excepted from the position of self-education and self-awareness.

Key words: reintegration, civil society, advocacy for individuals at risk of social exclusion.

Bibliografia

- [1] Anheier H., 2004, *Civil Society. Measurement, Evaluation, Policy*, Earthscan, London.

- [2] Bałandynowicz, A., 2019, *Człowiek częstką wszechświata*, Difin, Warszawa.
- [3] Eikenberry A. M., Kløver J. D., 2004, *The Marketization of the Nonprofit Sector: Civil Society at Risk?* [w:] *Public Administration Review*, Vol. 64, No. 2.
- [4] Fazekas M., Burns T., 2012, *Exploring the Complex Interaction Between Governance and Knowledge in Education*, [w:] OECD Education Working Papers No. 67, OECD Publishing, Paris.
- [5] Gliński P., 1999, *O społeczeństwie obywatelskim w Polsce: teoria i praktyka*. [w:] D. Gawin (red.). *Homo eligens. Społeczeństwo świadomego wyboru*. Wyd. IFiS PAN, Warszawa.
- [6] Gliński P., 2005, *Aktywność aktorów społecznych – deficyt obywatelstwa wobec codziennej zaradności Polaków*. [w:] W. Wesołowski, J. Włodarek (red.), *Kręgi integracji i rodzaje tożsamości. Polska – Europa – Świat*, Warszawa.
- [7] Gliński P., 2006, *Style działań organizacji pozarządowych w Polsce. Grupy interesu czy pożytku publicznego?* Wyd. IFiS PAN, Warszawa.
- [8] Gliński P., 2010, *20 lat społeczeństwa obywatelskiego w Polsce?*, [w:] P. Kozłowski i H. Domański, *Po 20 latach. Polska transformacja z perspektywy ekonomicznej, socjologicznej i prawniczej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- [9] Gliński P., 2012, *Idealna wizja polskiego sektora obywatelskiego. Jak mogłoby być i dlaczego tak nie jest?*, [w:] *Trzeci Sektor*, Nr 26, Warszawa.
- [10] Gliński P., Kaczmarczyk W., 2020, *Zadania i wyzwania polskiej polityki na rzecz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego 2015–2030*, [w:] E. Leś (red.), *Dla Niepodległej. Obywatele i ich organizacje 1918–2018*, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- [11] Główny Urząd Statystyczny, 2020, *Sektor non-profit w 2018 roku*, Warszawa Kraków.
- [12] Jarosińska-Jedynak M., 2020, *Współpraca Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej z organizacjami społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] E. Leś (red.), *Dla Niepodległej. Obywatele i ich organizacje 1918–2018*, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- [13] Konopczyński, M., 2014, *Pedagogika resocjalizacyjna w stronę działań kreujących*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [14] Linowski K., 2010, *Wsparcie społeczne a warunkowe przedterminowe zwolnienie*, [w:] *Współczesne oblicze resocjalizacji penitencjarnej*, (red.), S. Bębas, Radom.
- [15] Lucan, J., 1986, *Funkcja i pole mówieni i mowy w psychoanalizie*, Wyd. KR, Warszawa.
- [16] Mariański J., 2008, *Społeczeństwo I moralność. Studia z katolickiej nauki społecznej i socjologii moralności*, Tarnów.
- [17] Michel M., 2017, *Zmiana myślenia o procesie resocjalizacji i osobach niedostosowanych społecznie w świetle zmian paradygmatów w polskiej myśli resocjalizacyjnej. Nurt „Nowej Resocjalizacji”*, *Polska Myśl Pedagogiczna*, nr 3, doi: 10.4467/24504564PMP.17.006.7029, www.ejournals.eu/PMP [dostęp:12.01.2021].
- [18] Mokrzycki E., 2001, *Bilans niesentymentalny*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa.
- [19] Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski, <https://www.ipiss.com.pl/aktualnosci/narodowa-strategia-integracji-spoecznej> (dostęp: 20.02.2021).
- [20] Niewiadomska A., 2005, *Finansowanie sektora organizacji pozarządowych w Polsce* [w:] *Funkcjonowanie instytucji non-profit w oparciu o normy i standardy Unii Europejskiej*, (red), M. Fic, Wyd. Maria, Nowa Ruda.

- [21] Pindel E., 2009, *Ułatwienia i trudności na drodze do readaptacji społecznej po karze pozbawienia wolności*, [w:], *Resocjalizacja. Zagadnienia prawne, społeczne i metodyczne*, (red.), A. Jaworska, Impuls, Kraków.
- [22] Salamon L. M. i in, 2003, *Global Civil Society, An Overview*, Center for Civil Society Studies, Institute for Policy Studies. The John Hopkins University, Baltimore.
- [23] Shils E., 1994, *Co to jest społeczeństwo obywatelskie?* [w:] K. Michalski (red.) *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*. SIW Znak, Kraków, Fundacja im. S. Batorego, Warszawa.
- [24] Siciński A., 2002, *Styl życia, kultura, wybór*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa.
- [20] Skorowski H., 2016, *Zakochać się w regionie. Refleksje nad aksjologią regionalizmu*, Warszawa.
- [25] Wnuk-Lipiński E., 2007, *Meandry formowania się społeczeństwa obywatelskiego w Europie Środkowej i Wschodniej*. [w:] *Chrześcijaństwo – świat – polityka*, Nr 1 (2), Warszawa.